

5.5 उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ ५वा पदवीदान समारंभ (१९९७)

मला पदवीप्रदान समारंभासाठी प्रमुख पाहुणे म्हणून आमंत्रित करून आपण माझा सन्मान केला आहे, अशी माझी भावना आहे, यासाठी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठाचे कुलगुरु आणि त्यांच्या सहका-यांचे मी सर्वप्रथम आभार मानतो. हे विद्यापीठ व्हावे अशी खान्देशवासियांची फार पूर्वीपासूनची मगणी होती आणि अखेर १९९० साली ती पूर्ण झाली. अत्यंत तुटपुंजी आर्थिक मदत असूनही या विद्यापीठाने लक्षणीय कामगिरी करून दाखविली आहे. अतिशय सुंदर परिसर, अत्यावश्यक सुविधांची निर्मिती यामुळे हे विद्यापीठ लक्ष वेधून घेते. खान्देशवासियांसाठी आवश्यक असणारे नवनवीन अभ्यासक्रम राबविल्यामुळे या विद्यापीठाचे एक वेगळेच स्थान निर्माण झाले आहे. याहीपेक्षा ठळक वैशिष्ट्ये म्हणजे विद्यापीठाने परीक्षांमधील गैरप्रकारांचे केलेले समूळ उच्चाटन ! परीक्षेतील गैरप्रकार हा कर्करोगासारखा एक घातक रोग आहे, त्यामुळे विद्यार्थी वर्गाचे, तसेच समाजाचे अपरिमित नुकसान होते. गैरमार्गाने मिळविलेले शिक्षण हे कधीच चांगले शिक्षण ठरू शकत नाही. विद्यापीठाचे प्रमुख कार्य नवीन पिढीला योग्य ते वळण लावणे, सुसंस्कृत करणे हे आहे. पूज्य साने गुरुजींच्या या कर्मभूमीमध्ये हा मुद्दा अधिक विस्ताराने सांगण्याची आवश्यकता मला वाटत नाही. या विद्यापीठाने गैरप्रकाराचे उच्चाटन करण्यासाठी जे कष्ट घेतले, जो ध्येयवादी दृष्टीकोन अंगिकारला, त्याला खरोखरच तोड नाही. या कामी विद्यापीठाच्या प्रथम कुलगुरुंची मोठीच प्रेरणा होती आणि विद्यमान कुलगुरुसुद्धा विद्यापीठासाठी तीच भूमिका निभावत आहेत व निभावतील.

भास्कराचार्य आणि साने गुरुजी यांच्यासारख्या थोर विभूतिंचा, तसेच समृद्ध मनाचा व औदार्याचा वारसा खान्देशाला लाभला आहे. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ हे खान्देशाशी एकरूप होऊन आपल्या अभ्यासक्रमातून उच्च शैक्षणिक दर्जा जास्तीत जास्त उंच राखून या विद्यापीठाचे भारतात आणि जगात महत्त्वाचे स्थान निर्माण करेल याबद्दल माझ्या मनात संदेह नाही. या नवीन विद्यापीठाला माझ्या मनापासून शुभेच्छा.

भारताच्या स्वातंत्र्याचे सुवर्ण महोत्सवी वर्ष सध्या साजरे होत आहे. आणखी तीन वर्षात आपण एकविसाव्या शतकात पदार्पण करणार आहोत. अशा या अत्यंत महत्त्वाच्या टप्प्यात आपण आलो असताना मागील ५० वर्षात उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत गाठलेल्या उद्दिष्टांचा आढावा घेणे जरूरीचे आहे. तसेच एकविसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात विद्यापीठाच्या सुविधा आणि कार्ये कसे असेल यांचाही विचार केला जाणे आवश्यक आहे. हे काम अतिशय गुंतागुंतीचे आहे, याची मला कल्पना आहे. या विषयावर अनेक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय चर्चा होत असते. शैक्षणिक वातावरणात हणा-या बदलाची दिशा व स्वरूप जरी मी दाखवू शकलो तर माझे दीक्षांत भाषण सार्थकी लागेल, असे मी समजतो.

१) भारतातील विद्यापीठांचा विकास :

जगातील सर्वात मोठी शैक्षणिक व्यवस्था भारतात आहे, याचा आपल्याला अभिमान आहे. १९५० साली आपल्या देशात २७ विद्यापीठे, २५० महाविद्यालये, १२,००० शिक्षक/प्राध्यापक आणि २,५०,००० विद्यार्थी होते. आज २५० विद्यापीठे, ९,००० महाविद्यालये, तीन लाख शिक्षक आणि ६० लाख विद्यार्थी आहेत. विद्यार्थी संख्येत २४ पट वाढ होऊनसुद्धा आपल्या सर्व युवकांना शिक्षण घेता येत नाही, ही वस्तुस्थिती आपण समजून घेतली पाहिजे. १७ ते २४ वयोगटातील फक्त सहा टक्के मुले-मुली आज शिक्षण घेत आहेत. आज आपल्याकडे प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक होत आहे. तसेच माध्यमिक शिक्षणाला सुद्धा पुढील १० वर्षांसाठी महत्त्व दिले गेले आहे. त्यामुळेही भविष्यात उच्च शिक्षणाची मागणी खूपच वाढणार आहे.

विद्यार्थ्यांच्या, तसेच शैक्षणिक संस्थांच्या संख्येत झालेल्या भरपूर वाढीबरोबरच विविध विषयांची तसेच विशेष विषयांचा व्यावसायिक अभ्यासक्रम राबविणा-या संस्थांचीही भर पडली आहे (उदाहरणादाखल इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट, कृषि विद्यापीठे यांची नावे घेता येतील.); परंतु अगदी मोजक्याच विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक आणि तंत्रशिक्षण विषयक अभ्यासक्रमांना प्रवेश मिळतो आणि बहुसंख्य विद्यार्थी नाईलाजाने कला, वाणिज्य आणि विज्ञान या सर्वसाधारण शाखांकडे वळतात. प्रामुख्याने दुर्गम आणि ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना विशेष विषयांच्या शिक्षणापासून वंचित राहावे लागते. हे टाळण्यासाठी विनाअनुदान तत्वावर खाजगी महाविद्यालये चालविण्याची मुभा देण्यात आली. अशा खाजगी संस्थापैकी 'मणीपाल अँकॅडमी फॉर हार्डपर एज्युकेशन', 'भारती विद्यापीठ' यासारख्या संस्थांना अभिमत विद्यापीठाचा दर्जा देण्यात आला आहे. खाजगी विद्यापीठे स्थापन करावीत किंवा कसे हा प्रश्न केंद्रशासनाच्या विचाराधीन आहे. या मागचा उद्देश अर्थातच, शिक्षण सर्वांसाठी मुक्त व्हावे आणि खाजगी संस्थांना प्रोत्साहित करून त्यांनी व्यावसायिक तंत्रशिक्षण, उच्चशिक्षण देण्याची जबाबदारी उचलावी हा आहे.

या धोरणामुळे गेल्या एकदोन दशकात शिक्षण क्षेत्रात औद्योगिक, तसेच खाजगी संस्थांनी चालविलेल्या शिक्षण संस्था उदयास आल्या आहेत. या संस्थांची दोन उद्दिष्ट्ये आहेत. पहिले म्हणजे – औद्योगिक क्षेत्रात किंवा व्यवसायात काम असलेल्या व्यक्तींच्या शैक्षणिक गरजा पूर्ण करणे. उदा. उच्च दर्जाचे व्यवस्थापन, अत्याधुनिक तंत्रज्ञानविषयक अभ्यासक्रम, बिरला इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, तसेच काही व्यवस्थापन आणि अभियांत्रिकी संस्था या प्रकारात मोडतात. दुसरे उद्दिष्ट शिक्षणाच्या या पारंपारिक क्षेत्रात नवीन मार्ग काढून व्यावसायिक पद्धतीने शिक्षण देणे. भारतातील काही संस्था परदेशातील शैक्षणिक संस्थांशी व्यावसायिक संबंध प्रस्थापित करू पाहात आहेत. अशा संबंधाद्वारे विकसित देशातील शिक्षण या देशात द्यावे हा आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला प्रतिसाद म्हणून शासनाने शिक्षण क्षेत्रातील खाजगीकरणास वाव दिला आहे. यामुळे शासनाला उच्च शिक्षणावरील खर्च कमी करून इतर महत्त्वाच्या परंतु दुर्लक्षित राहिलेल्या शालेय शिक्षण तसेच प्रौढ शिक्षण, या कार्यक्रमांवर भर देता येणे शक्य होईल. औद्योगिक व प्रशासकीय क्षेत्रातील गरजा लक्षात घेऊन काही खाजगी संस्थांनी औद्योगिक शिक्षण आणि प्रशिक्षणाची सोय केलेली आहे आणि चांगला नावलौकिक मिळविलेला आहे. त्यामुळे विद्यार्थी मोठ्या संख्येने अशा संस्थांकडे आकर्षित होत आहेत. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये आणि झपाट्याने बदलणा-या परिस्थितीमुळे या संस्थांना महत्त्व प्राप्त होत आहे. व्यवस्थापन आणि संपर्क तंत्रज्ञानाचे अत्याधुनिक मार्ग सर्वप्रथम चोखाळून या संस्था पूरक अथवा पर्यायी शिक्षण पद्धती निर्माण करतील अशी परिस्थिती निर्माण होत आहे. या संस्थांनी उच्च शिक्षण देण्याबाबत व्यवस्थापनाची नवीन पद्धती वापरण्यास सुरुवात केलेली आहेच आणि खाजगी व्यवस्थापन संस्था, हे त्याचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. आतापर्यंत विद्यापीठे ही पदवीप्रदान करणारी एकमेव स्वायत्त संस्था होती. जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे आता हे चित्र बदलून विद्यापीठांची पदव्या देण्याची मत्तेदारी कमी होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे.

३) बदला मागील शक्ती :

'उच्च शिक्षण हे मोजक्याच लोकांसाठी' यापूनस ते "ज्ञानगंगा घरोघरी" या संकल्पनेपर्यंत आपण मोठा प्रवास केला आहे. प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणामुळे येत्या एक-दोन दशकात आपल्या देशातील १६ वर्षांवरील प्रत्येक व्यक्तीने किमान दहा वर्षांचे शालेय शिक्षण घेतलेले असेल. जगण्यासाठी आणि काम मिळविण्यासाठी प्रत्येकाला काही कौशल्ये आत्मसात करावी लागतील. जसजशी आधुनिकतेची आणि तंत्रज्ञानाची पातळी उंचावेल, तशतशी उच्च शिक्षण घेणे ही अत्यावश्यक गरज बनेल. या अतिशय वेगाने बदलणा-या परिस्थितीत निरंतर शिक्षण, मुक्त शिक्षण, सर्वांसाठी शिक्षण, असीम शिक्षण आदि संकल्पनांकडे आपण वळू लागलो आहोत.

दिवसेंदिवस विज्ञान व तंत्रज्ञानात प्रगतीमुळे ज्ञानाचा विस्फोट होत आहे. त्याच्या उपयोजनेमुळे नवीन पध्दती व यंत्रे निर्माण होत आहेत. आणि ती कशी हाताळावीत याचे कौशल्य आत्मसात करणे महत्त्वाचे ठरले आहे. जैविक तंत्रज्ञान, अर्थशास्त्र, व्यवस्थापनशास्त्र आणि विक्री व्यवस्थापन या शाखांमध्ये अतिशय वेगाने बदल घडून येत आहेत. संगणकशास्त्रात तर यापेक्षाही झपाट्याने बदल होत आहेत. दरेक-दोन वर्षांनी नवीन 'सॉफ्टवेअर पॅकेजेस' आणि संगणकीय यंत्रसामग्री बाजारात येत आहे. या नवनवीन विकासामुळे कालचे तंत्रज्ञान येत आहे. या नवनवीन विकासामुळे कालचे तंत्रज्ञान आज पुन्हा जुने व कालबाह्य ठरत आहे. उपग्रह संदेशवहनाद्वारे जागतिकीकरणाची प्रक्रिया गतिमान होत आहे. या बदलाशी जुळवून घेण्यासाठी आणि त्यातून विकास किंवा प्रगती साधण्यासाठी व्यक्ति आणि संस्था यांना पुनः पुन्हा प्रशिक्षण घेणे अत्यावश्यक ठरते आहे. हे साध्य करण्यासाठी अर्थातच वेगळ्या प्रकारच्या शिक्षण पध्दतीची गरज आहे. ही शिक्षण पध्दत कशी असेल ? या शिक्षण पध्दतीतील वेगळेपणा कोणता असेल ? हे पाहण्यासाठी खालील परिस्थितीचा विचार करावा लागेल.

१. विद्यार्थ्यांची विभिन्नता : या शिक्षण पध्दतीमध्ये वेगवेगळ्या वयाचे, वेगवेगळ्या पार्श्वभूमीचे, तसेच वेगवेगळ्या क्षेत्राचा अनुभव असलेले विद्यार्थी असतील.
२. उद्दिष्टांची विभिन्नता : विद्यार्थ्यांची उद्दिष्टे आणि प्रेरणा भिन्न प्रकारच्या असतील. सदर विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिगत, सामाजिक, कार्यविषयक अनुभवात जेवढी भिन्नता असेल, त्या त्या प्रमाणात त्यांची उद्दिष्टेही वेगवेगळी असतील.
३. संदर्भाची विभिन्नता : फारच थोडे विद्यार्थी पूर्णवेळ शिक्षण संस्थांत प्रवेश घेऊन अभ्यासक्रम पूर्ण करू शकतात. नवीन शिक्षण पध्दतीत विद्यार्थ्यांना त्यांच्या सोयीने, गतीने आणि सोईस्कर ठिकाणी शिक्षण घेण्याची सुविधा आवश्यक ठरेल.

वरील गरजा व त्यामागील शक्ति लक्षात घेऊन नवीन शिक्षण पध्दती अंमलात आणणे आवश्यक ठरते. आज सर्व जगात शिक्षण पध्दतीमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारचे बदल होत आहेत. नवीन अभ्यासक्रम, नवीन वितरण पध्दती, नवीन मूल्यमापन पध्दती आणि शैक्षणिक प्रमाणपत्रे याद्वारे नवीन विद्यार्थी आणि त्यांच्या गरजा यांच्याकडे लक्ष दिले जात आहे. बदलत्या परिस्थितीतील नवीन शिक्षण पध्दतीतून तीन प्रकारचे बदल घडून येतील, अशी अपेक्षा आहे.

- १) संस्थात्मक संरचना बदल : नवीन आणि परिपाक स्वाध्यायींचे प्रकार व स्वरूप लक्षात घेऊन अनेक संस्था अपारंपारिक विद्यार्थ्यांसाठी खुल्या होतील. या संस्था विद्यार्थ्यांना त्यांचे अभ्यासक्रम, त्यासाठी लागणारा कालावधी आणि शैक्षणिक संस्थेत व बाहेर अधिक स्वातंत्र्य देतील. खाजगी शिक्षण संस्था पारंपारिक शिक्षण संस्थांशी स्पर्धा करतील.
- २) तंत्रज्ञानात्मक संरचना बदल : गतिशील, व्यापक, परिपूर्ण आणि संसुवादी आंतरराष्ट्रीय तंत्रज्ञानाची उपलब्धता अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेचा पाया बनेल.
- ३) आर्थिक संरचना बदल : पुढील काळात शैक्षणिक संस्थांना आर्थिक मदत करणारे फक्त एकटे शासनच असणार नाही. त्यामुळे शिक्षण क्षेत्रावरील शासकीय नियंत्रण कमी व्हावे, अशी मागणी पुढे येईल.

एकविसावे शतक एक नवे मन्वंतर सुरु करेल, यात शंका नाही. कारण यात औद्योगिक समाजाचे (Industrial Society) रुपांतर नंतरच्या माहिती अथवा ज्ञानाधिष्ठित (Information of knowledge society) समाजात होईल. पूर्वीची शिक्षकप्रधान (Provider-led) किंवा संस्थाप्रधान शिक्षण पध्दती बदलली जावून ग्राहककेंद्रित अथवा विद्यार्थी केंद्रित शिक्षण पध्दती जास्त मान्य पावेल. आज जगभरात उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात मुक्त शिक्षण आणि दूर शिक्षणाद्वारे ही प्रक्रिया सुरु झालेली आहे.

माझ्या भाषणाच्या राहिलेल्या भागांत मला पुढील काही गोष्टींचा उहापोह करावयाचा आहे.

पहिले म्हणजे जर संपर्क तंत्रज्ञानातील प्रगत व तिचा अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेवर परिणाम. दुसरे म्हणजे नवीन माहितीप्रधान समाजासाठी आवश्यक असलेल्या शैक्षणिक पध्दतीसाठी संक्रमण व नवी मॉडेल्स/ पॅराडाईम आणि तिसरी गोष्ट म्हणजे उद्योन्मुख संरचना अथवा मॉडेल्स.

“द रोड अहेड” या पुस्तकाचा लेखक बील गेट्स म्हणतो की, “आपण सर्व एका महाप्रवासाची वाटचाल करित आहोत. हा प्रवास आपणास कुठे नेईल याबाबत मात्र आपणास काहीहि माहिती नाही”. संपर्क विषयक तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्राला आकार देणारे व बदल घडविणारे “बील गेट्स” हे एक महत्वाचे व्यक्तिमत्व आहे. त्यांचे म्हणणे रास्त आहे. ज्यावेळी आपण खूप दूरचे पाहू शकत नाही, किंवा त्यासंबंधी तर्क बांधू शकत नाही, अशावेळी संभाव्य मार्गाचा शोध घेणे हाच उपाय तार्किकदृष्ट्या सुसंगत ठरतो. अशावेळी वैज्ञानिक, तर्कशुद्ध आणि काहिशा व्यक्तिनिष्ठ मार्गाचाच अवलंब आपणाला करावा लागेल यात शंका नाही. एकविसाव्या शतकातील शिक्षण कसे असेल या संदर्भात माझे विचार आपणासमोर मांडण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे.

४) संपर्क तंत्रज्ञान :

गेल्या दहा-वीस वर्षांत संगणक आणि दूरसंचार शास्त्रांमध्ये अतिशय वेगाने बदल घडत आहेत. संगणकांच्या पिढ्यामागून पिढ्या बाजारात आल्या. आता आपण संगणकाच्या चौथ्या पिढीत आहोत आणि लवकरच पाचव्या पिढीत प्रवेश करू असे तज्ञ म्हणतात. संगणक शास्त्रातील या वेगवान प्रगतीमुळे वर्षा दोन वर्षांपूर्वी आधुनिक मानले गेलेले संगणक आज जुने व कालबाह्य ठरत आहेत. नवीन संगणक जुन्या संगणकांपेक्षा अधिक हुशार अधिक गतीमान आहेत तसेच अधिक किफायतशीर दरात उपलब्ध आहेत. अलीकडे आपल्या देशात प्रगत “पेन्टीयम कॉम्प्युटर” तीस हजार रुपयांपेक्षाही कमी किंमतीत मिळू लागला आहे. या क्षेत्रातील प्रगती पाहता उद्योजक व आणि तंत्रज्ञांचा अंदाज आहे की लवकरच दूरदर्शनसंचाच्या किंमतीत चांगले संगणक मिळू शकतील. सॉफ्टवेअरमधील प्रगती ही सर्वात मोठी औद्योगिक प्रगती ठरते आहे. भारताला या क्षेत्रामध्ये खूप वाव आहे व त्यास लागणारी बौद्धिक क्षमताही आहे.

दूरसंचार क्षेत्रातील प्रगतीसुद्धा लक्षणीय आहे. आपल्याकडे आधी दूरध्वनी, रेडीओ, दूरचित्रवाणी ही साधने आली आणि आता आपण उपग्रहाद्वारे संदेशवहनाच्या नव्या युगात प्रवेश केला आहे. “इंटरनेट” ने सर्व जग व्यापून टाकायला सुरुवात केली आहे. या “इंटरनेट”चा उगम १९६० मध्ये अमेरिकेतील स्टॅनफोर्ड विद्यापीठ आणि मिशिगन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी येथे झाला. गरज ही शोधांची जननी असते हे आपणास माहित आहे. एका ठिकाणच्या संगणकाचा उपयोग दुस-या ठिकाणच्या संशोधकांना व्हावा या गरजेतून “इंटरनेट व इलेक्ट्रॉनिक मेल” (इ-मेल) चा शोध लागला. या शोधामुळे इंटरनेटचा उपयोग संशोधनासाठी संदर्भ माध्यम म्हणून उपयोग होऊ लागला आणि इंटरनेटद्वारे कोणत्याही ठिकाणी बसून इतर व्यक्तींचे संशोधन प्रबंध वाचण्याची सोय झाली. १९९० पासून वर्ल्ड वाईड वेब (WWW) या संस्थेने इंटरनेट गृहोपयोगी वापरासाठी बाजारात आणला. १९९५ मध्ये सुमारे अडीच कोटी घरांमध्ये इंटरनेटचा वापर होत होता आणि इ.स. २००० मध्ये ही संख्या तिप्पट

होणार आहे. इंटरनेटचा वापर शैक्षणिक कामासाठी संशोधनासाठी तर होतोच आणि त्यापेक्षाही संपर्क, करमणूक, व्यापार, खरेदी यासाठीही होतो आहे.

पुढील पाच वर्षात भारत या नवीन क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात प्रवेश करणार आहे. त्याचे नाव आहे “सॅटकॉम” याद्वारे, इ-मेल ने प्रत्येक मोठ्या गावाचा आणि शहरांचा संपर्क साधता येऊ शकेल. शिक्षण व प्रशिक्षणासाठी नवीन सॅटकॉम दूरसंचार जाळे कसे वापरता येईल यासंबंधी प्रयत्न सुरू झाले आहेत. सुरूवातीला सदर जाळे तालुका पातळीपर्यंत उपलब्ध व्हावे आणि नंतर अगदी खेड्यातील लोकांना त्याचा लाभ घेता यावा असा प्रयत्न राहिल. या माध्यमातून सुमारे तीस लाख प्राथमिक शिक्षकांना, त्यांच्या भाषेतून शिक्षण देण्याचा प्रस्ताव मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाकडे आलेला आहे; ही सुविधा सोळा भाषांमधून उपलब्ध असेल.

अधिकाधिक विकसित करण्यावर आधारीत आहे. त्यातून व्यक्तीगत तसेच समूहांतर्गत संवाद साधण्यासाठी चांगल्या प्रकारची माहिती, प्रतिमा व ध्वनी यांचे प्रक्षेपण जास्त चांगले करून दूरसंचार माध्यमात सुधारणा घडविली जात आहे. इलेक्ट्रॉनिक्स मधील डिजीटल तंत्रज्ञानाद्वारे संगणक, दूरचित्रवाणी आणि दूरसंचार यांना एकत्र आणता येईल. यामुळे ही सुविधा असणा-या कोणत्याही व्यक्तिला घरबसल्या, जगात कुठेही संपर्क साधता येईल. समजा वेगवेगळ्या देशांच्या पंतप्रधानांची एक परिषद घ्यावयाची आहे. त्यासाठी सर्वांना एका ठिकाणी जमण्याची गरज नाही. ते आपआपल्या कार्यालयात बसून चर्चा करून निर्णय घेऊ शकतील. या सुविधेला टेलीकॉन्फरसींग नाव दिले गेले आहे.

व्यापार आणि व्यावसायिक कारणांसाठी माहिती आणि तंत्रज्ञानाचा उपयोग होवू शकतो आणि म्हणूनच या तंत्रज्ञानाचा उपयोग औद्योगिक क्षेत्र अधिकाधिक घेत आहे. आपल्यापुरते बोलायचे झाल्यास, आपण शैक्षणिक क्षेत्रात संपर्क तंत्रज्ञानाचा उपयोग करू शकतो. संपर्क तंत्रज्ञानाद्वारे कोणत्याही खेड्यात, कानाकोप-यात दूरचित्रवाणीच्या सहाय्याने अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया सुरू केली जाऊ शकते. सध्या संगणकीयशास्त्रे, दूरसंचारशास्त्रे आणि इतर शास्त्रे यांचे एकत्रिकरण होऊ लागले आहे. या एकत्रिकरणास ज्ञान-माध्यमे (नॉलेज मिडीया) असे म्हणतात. अशा ज्ञान माध्यमामधून शिकणा-यांना शिक्षण व प्रशिक्षण घेणे सोपे जाईल.

५) भारतातील सहस्थिती :

विकसित राष्ट्रातील अनेक विद्यापीठे भारतातील संस्थांच्या सहकार्याने “इंटरनेट” द्वारे शैक्षणिक कार्यक्रम उपलब्ध करून देत आहेत., प्रामुख्याने व्यवस्थापन, संगणकीय शिक्षण, तंत्रज्ञान या विषयात हे कार्यक्रम राबविले जातात. कारण या विषयात शिकणारे विद्यार्थी सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांपेक्षा जास्त शिक्षण शुल्क देण्यास तयार असतात. अशा शैक्षणिक कार्यक्रमांना पाश्चिमात्य पदवीचे वलय असल्याने जास्त विश्वासाहता चिकटवली जाते. या पदवीमुळे त्यांना गुणवत्ता आणि दर्जाबाबतची आंतरराष्ट्रीय मान्यता आपोआपच मिळते. अशा प्रकारच्या अभ्यासक्रमांमुळे भारतातील शिक्षण संस्थांशी या संस्थांची स्पर्धा सुरू झाली आहे. भारतीय पदव्यांची गुणवत्ता व विश्वासाहता याबाबत तातडीने आणि गांभीर्याने विचार करावा लागेल अशी आज परिस्थिती निर्माण झाली आहे भारतात मुक्त आणि दूर शिक्षण देणारी इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ ही सर्वोच्च संस्था आहे. या विद्यापीठाच्या क्षेत्रात सात राज्य मुक्त विद्यापीठे येतात, भारतात साठ लाख विद्यार्थी आहेत. त्यातील १३ ते १४ टक्के विद्यार्थी मुक्त विद्यापीठाचे अभ्यासक्रम राबविणा-या आणि पत्राचाराद्वारे शिक्षण देणा-या ५० संस्थांच्या माध्यमातून शिक्षण घेत आहेत. या मुक्त विद्यापीठांनी अध्यापनशास्त्रीय दृष्टीकोनातून सुव्यवस्थित आणि परिपूर्ण, स्वयंअध्ययन पध्दतीचा अवलंब करून वेगवेगळ्या शैक्षणिक कार्यक्रमांसाठी साहित्य निर्माण केले आहे. शिकणा-यांना अभ्यास केंद्राच्या माध्यमातून घराजवळच अथवा कामाच्या ठिकाणाजवळ शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत. सध्याच्या शैक्षणिक परिस्थितीत दूर शिक्षण संस्थांना संपर्क तंत्रज्ञानाच्या जास्तीत

जास्त वापराने आघाडीवर राहण्याची संधी आहे. दूरसंचार विभाग, मनुष्यबळ विकास मंत्रालय आणि दूरशिक्षण पध्दती यांनी एकत्रितपणे देशभर संदेशवहन यंत्रणेचे जाळे निर्माण करण्याचे ठरवले आहे. त्याद्वारे दूरसंचार सेवा, दूरचित्रवाणी आणि संगणक यंत्रणा भारतातील ग्रामीण भागात पोहोचविली जाईल. मुक्त व दूर शिक्षण पद्धतीअंतर्गत देशातील कोणत्याही कानाकोप-यातील विद्यार्थ्यांना या यंत्रणेमुळे मार्गदर्शनाचा लाभ याद्वारे मिळू शकेल. अशा शिक्षणामुळे येत्या पाच दहा वर्षांत संपूर्ण शैक्षणिक परिस्थिती बदलेल, असा विश्वास वाटतो.

६) उच्च शिक्षण पध्दती :

भारतीय शिक्षण पध्दतीला फार मोठी परंपरा आहे. नालंदा आणि तक्षशिला या विद्यापीठांआधी गुरुकुल शिक्षणपध्दती अस्तित्वात होती. गुरुकुल पध्दतीमध्ये शिष्य गुरूकडे विद्या ग्रहण करण्यासाठी जात असे. विद्या ग्रहण केल्यानंतर गुरूदक्षिणा देऊन शिष्य दुस-या गुरूकडे पुढील शिक्षणासाठी जात असे. ही पद्धती व्यक्तिगत व शिक्षककेंद्री होती. औद्योगिकीकरणामुळे ही शिक्षण पद्धती बदलली आणि एकोणिसाव्या शतकात तत्कालीन ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी भारतात पाश्चिमात्य विद्यापीठीय शिक्षण पद्धती रूढ केली.

उच्च शिक्षण पध्दतीचे चार प्रमुख घटक आहेत.

- १) विद्याशाखा अथवा व्यावसायिक क्षेत्राधारीत तज्ञता
- २) संस्था स्तरावरील विभाग अथवा प्रशाळा,
- ३) शैक्षणिक कार्यक्रम
- ४) शैक्षणिक परिसरात चालणारी शैक्षणिक देवाणघेवाण अथवा अध्ययन अध्यापनाची प्रक्रिया (यालाच 'क्लासरूम' असे संबोधता येईल.)

शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यातील सारा संवाद प्रामुख्याने क्लासरूममध्ये होतो. यात तासिका, प्रयोगबर्ग, प्रात्यक्षिके आदींचा समावेश आहे. विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांतर्फे शैक्षणिक कार्यक्रम कोणत्या पध्दतीने राबविले जावेत व त्यांचा आशय कसा असावा याचा निर्णय अभ्यासमंडळे, विद्याशाखा आणि विद्या परिषदेच्या माध्यमातून शिक्षक घेत असतात. विद्यापीठे, महाविद्यालये व शैक्षणिक संस्था विद्यार्थ्यांना शिकता यावे यासाठी तज्ञ शिक्षकांच्या नेमणुका करतात, प्रयोगशाळा, ग्रंथालये आणि इतर सुविधा निर्माण करतात. त्याचप्रमाणे विविध शैक्षणिक विभाग आणि प्रशाळांची उभारणीही करतात. या महाविद्यालयीन आणि विद्यापीठीय शिक्षण पद्धतीला "संस्थात्मक शिक्षक-केंद्री पद्धती" असे संबोधता येईल. गुरुकुल पद्धतीत गुरू आणि शिष्यात होणार परस्परसंवाद एकास एक या स्वरूपाचा होता. सध्याच्या विद्यार्थ्यांच्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी अनेकास अनेक अशी पद्धती अवलंबिली जाते.

शिक्षकाला जितके ज्ञान आहे, तसेच त्याच्या घरी अथवा आश्रमात शिक्षणाच्या ज्या सुविधा उपलब्ध आहेत यावरून गुरुकुल मर्यादा पडतात. सध्याच्या विद्यापीठ पद्धतीत नियुक्त केलेल्या शिक्षकांची तज्ञता आणि दर्जा कसा आहे यामुळे मर्यादा पडतात; त्याचप्रमाणे संस्थात्मक सुविधा आणि शैक्षणिक वातावरण यावरही बरेच अवलंबून असते. वास्तविकतः जगातील जीवन आणि कार्यपद्धतीपासून या दोन्ही शिक्षण पद्धती दुरावलेल्या आहेत. विद्याशाखा आणि शिक्षकांद्वारे दिल्या जाणा-या शिक्षणक्रमातून आणि शैक्षणिक उपक्रमातून विद्यार्थी वास्तव जीवनावरील प्रश्नांना सामोरे जाण्यास सक्षम बनतील किंवा नाही हे ठरते.

मुक्त आणि दूर शिक्षण पद्धती आता जगातील ब-याच देशात उपलब्ध आहे. ही नवी आणि वेगळी शिक्षण पद्धती आपणाला लाभली आहे. यात विद्यार्थी आणि शिक्षक एकमेकांपासून दूर असतात. त्यामुळे त्याला दूर शिक्षण

म्हटले जाते. यात दोहोंमध्ये होणारा संवाद हा आधुनिक संपर्क माध्यमांद्वारे होतो. शिक्षणा-या लक्ष्मीय गटाच्या गरजा आणि आकांक्षांची पूर्ती करण्याच्या दृष्टीने शैक्षणिक कार्यक्रमाची विशेषत्वाने आखणी केलेली असते. सध्या बहुतांश शैक्षणिक साहित्य मुद्रित स्वरूपात तज्ज्ञ आणि व्यावसायिकांकडून निर्माण व विकसित केलेले असते. आणि अध्यापनशास्त्रीय सूत्रांचा वापर करून ते स्वयंसूचक स्वरूपात मांडले जाते.

रेडिओ, टी.व्ही., व्ही.डी.ओ. आणि संगणकाधारीत उपकरणांसारख्या दृकश्राव्य बहुमाध्यमांचा शिक्षणासाठी वापर सध्या कमी प्रमाणात केला जातो. आधुनिक संपर्क तंत्रज्ञानाच्या उपलब्धतेमुळे अमुद्रित घटकांचे प्रमाण झपाट्याने वाढते आहे. स्वयंसूचक शैक्षणिक साहित्यही इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमांमध्ये समाविष्ट करता येते आणि संगणकीय यंत्रणेद्वारे विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचविता येते. हे शिक्षण प्रामुख्याने स्वयंअध्ययन पध्दतीचे असून, स्वयंसूचनाधारीत शैक्षणिक साहित्य आणि नजीकच्या अभ्यास केंद्राच्या ठिकाणी उपलब्ध असलेल्या स्थानिक तज्ज्ञ सल्लागारांच्या मार्फत दिले जाते. विद्यापीठांकडून विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास करताना आणि अभ्यास पूर्ण झाल्यानंतर मूल्यमापन केले जाते. पहिल्या प्रकारचे मूल्यमापन शिक्षणाचे प्रशिक्षण घेतलेल्या स्थानिक जाते तर दुस-या प्रकारचे सारांशात्मक मूल्यमापन विद्यापीठीय स्तरावर केले जाते. विद्यार्थ्यांनी केलेल्या कामगिरीनुसार त्यांना प्रमाणपत्र दिले जाते. विद्यार्थ्यांना त्यांचे अभ्यासक्रम व विषयांच्या निवडीचे पूर्ण स्वातंत्र्य असते. विद्यार्थ्यांला त्यांच्या कुवतीप्रमाणे व त्यांच्या गतीनुसार शिक्षण घेता येईल अशी सोय यात असते. विद्यार्थ्यांना यात संपूर्ण स्वातंत्र्य असल्याने या पध्दतीला विद्यार्थी केंद्रीत पध्दत म्हणतात. सर्वोच्च संस्था म्हणून (डिस्टंट एज्युकेशन कॉन्सील) इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठाने दूर शिक्षण परीषदेच्या सहाय्याने देशात मुक्त आणि दूर शिक्षणाचे जाळे विणण्याचे काम हाती घेतले आहे. चांगले कार्यक्रम एकत्रित करून, सदस्य विद्यापीठांना हे अभ्यासक्रम त्याच स्वरूपात अथवा भाषांतरीत करून विद्यार्थ्यांना देता येतात, दूर शिक्षण कार्यक्रमाचा विकास आणि विवरण या दोन्ही संदर्भात गुणात्मकता आणि दर्जा कायम राखण्याचे काम दूर शिक्षण परिषद करीत असते.

थोडा विचार केला की आपल्या लक्षात येईल की एक नवीन अशी दूर शिक्षणपध्दती निर्माण होत आहे. यामध्ये तज्ज्ञ आणि ज्ञानस्रोत हे संयुक्तपणे काम करतील आणि स्वाध्यार्थींना उच्च दर्जाचे गुणात्मक शिक्षण देऊ शकतील. लवकरच संपर्क तंत्रज्ञानाचा अधिकाधिक उपयोग करून विद्यार्थ्यांना जास्तीत जास्त सुविधा नेटवर्कद्वारे उपलब्ध करून देता येईल.

बहुमाध्यम पध्दतीचा वापर केल्यामुळे अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया बदलत आहे. अध्ययन खालील प्रकाराने घेतले जाऊ शकेल.

अ) घरी घेतलेले वैयक्तिक शिक्षण – स्वयंअध्ययन पध्दती, सल्लागाराचे मार्गदर्शन आणि इतर अध्ययन स्रोतांद्वारे होणा-या संवादातून हे शिक्षण घेता येईल.

ब) कामाच्या ठिकाणी घेतले जाणारे अनुभवात्मक शिक्षण – काम करणारे लोक आणि वरिष्ठ यांच्या समवेत प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन आणि संवाद करून हे शिक्षण घेता येईल.

क) समाजातील सामाजिक शिक्षण – समाजासमोरचे विविध प्रश्न सोडविण्यासाठी समाजातील विविध सांघिक सामाजिक उपक्रमात प्रत्यक्ष सहभागी होऊन या पध्दतीचे शिक्षण घेता येईल.

संगणकीय मदतीद्वारे अभ्यास केंद्र, ग्रंथालय, विशेष संस्था, प्रशिक्षण कार्यक्रम, टेलिकॉन्फरन्स सेवा यांचा ज्ञानाचे स्रोत म्हणून अध्ययनात उपयोग होऊ लागेल.

७) उद्योन्मुख संरचना (मॉडेल्स अथवा पॅराडाइम) :

सध्या होत असलेला विकास लक्षात घेतला तर येत्या पाच ते दहा वर्षांत शाळा आणि महाविद्यालये असलेल्या प्रत्येक गावात आणि शहरात सॅटकॉम संपर्क यंत्रणा उपलब्ध होईल. सध्या केवळ काही विद्यापीठांच्या / महाविद्यालयांच्या परिसरामध्ये उपलब्ध असलेले शिक्षण उपग्रह संदेशवहन पध्दती, दृक्श्राव्य संवाद या मध्यमांच्याद्वारे सर्वत्र उपलब्ध होईल. यामुळे दूरसंवाद, थेट संगणक संवाद, दुर-क्लासरुम यासारख्या सुविधा उपलब्ध होतील. इलेक्ट्रॉनिक्स तंत्रज्ञानाच्या किंमती झपाट्याने कमी होत असल्याने हे तंत्रज्ञान मोठ्या प्रमाणात अनेकांना उपलब्ध होऊ शकेल. अर्थातच समाजातील वंचित राहिलेल्यांना ते उपलब्ध करून देण्यासाठी सामाजिक आणि शासकीय पाठींब्याची गरज आहे.

वेगवेगळ्या संस्थांचे भौतिक आणि बौद्धिक स्रोत एकत्रितपणे नेटवर्क व्यवस्थेद्वारे सर्वापर्यंत पोहोचतील. जागतिक स्तरावरील माहिती आणि अभ्यासक्रम व तेथील तज्ज्ञ अध्यापक यांच्या मार्गदर्शनाचा उपयोग विद्यार्थी नेटवर्कद्वारे उपलब्ध होणा-या इंटरनेट सेवेने घरबसल्या घेऊ शकतील.

विद्यापीठीय शिक्षणपध्दती एका मोठ्या संक्रमणाच्या प्रक्रियेतून जात आहे. नव्या नेटवर्क पध्दतीद्वारे होणारे मूलभूत बदल या प्रमाणे असतील.

- १) अध्यापनापासून अध्ययनाकडे : प्रत्येकासाठी स्वयंअध्ययन कौशल्य हे मुलभूत शिक्षण असेल.
- २) शिक्षक आणि संस्थांच्या स्वायत्ततेपासून विद्यार्थ्यांच्या स्वायत्ततेकडे.
- ३) शैक्षणिक परिसरातील वर्गात एकत्रितपणे 'क्लास रुम' मध्ये घडून येणा-या अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेपासून ते वेगवेगळ्या वेळी घडून येणा-या आणि विविध दूरशिक्षण आणि अध्ययन पध्दतीकडे.
- ४) शैक्षणिक परिसरातील वर्गातील (क्लासरुम) अध्यापनापासून ते घर, कामाचे ठिकाण आणि समाज आधारित अध्ययन प्रक्रियेकडे

सध्याच्या संस्थात्मक शिक्षण पध्दतीपासून ते नेटवर्क शिक्षण पध्दतीमध्ये होणा-या संक्रमणामुळे विद्यार्थ्यांला त्यांच्या घरी अथवा नजीकच्या ठिकाणी देशभरातील आणि बाहेरील शिक्षण संस्थांचे अभ्यासक्रम आणि तज्ज्ञांचे उत्कृष्ट मार्गदर्शन उपलब्ध होऊ शकेल. यामुळे विद्यार्थ्यांची मोठी सोय होईल आणि त्यांना विविध प्रकारच्या माध्यमातून योग्य अभ्यासक्रमाची निवड करणे सुलभ होईल. ही निवड करतांना त्यांना शिक्षकांचे किंवा सल्लागारांचे मार्गदर्शन आवश्यक ठरणार आहे. या नव्या नेटवर्क पध्दतीमुळे विद्यार्थी, शिक्षक आणि शिक्षण संस्था यांच्या भूमिकेत क्रांतीकारक बदल घडणार आहेत. ह्यात पुढील बाबींचा समावेश असेल.

- १) स्वयंअध्ययन पध्दतीचे अभ्यासक्रम आणि कार्यक्रम देणा-या संस्था – विद्यार्थ्यांना स्वयंअध्ययनासाठी लागणा-या शैक्षणिक साहित्याचा पुरवठा असेल. असा पुरवठा अपारंपारिक संस्था व गटांकडून केला जाऊ शकेल.

- २) स्रोत केंद्र आणि वितरण केंद्रे – यात शैक्षणिक स्रोत आणि शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध असतील. सध्याच्या संस्थांशिवाय इतर अनेक खाजगी व सार्वजनिक संस्था समाजाला बहुमाध्यम अध्ययन सेवा आणि सुविधा पुरवू शकतील.
- ३) राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांची मान्यता – विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक कार्यक्रम पुरवणा-या आणि त्यांचे वितरण करणा-या संस्थांचे मूल्यमापन राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून केले जाईल.
- ४) शैक्षणिक मूल्यमापन करणा-या आणि प्रमाणपत्र देणा-या संस्था, अस्तित्वात येतील.

नोव्हेंबर, १९९६ मध्ये लंडन येथे एका बैठकीचे आयोजन करण्यात आले होते. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठाचा प्रमुख या नात्याने मी या बैठकीला उपस्थित होतो. राष्ट्रकुलाच्या सदस्य देशातील आणि विशेषतः विकसनशील देशातील विद्यार्थ्यांना उच्च दर्जाच्या शिक्षणाची संधी उपलब्ध व्हावी यासाठी राष्ट्रकुल सचिवालयाच्या मदतीने राष्ट्रकुल अध्ययन (कॉमनवेल्थ ऑफ लर्निंग) या संस्थेची स्थापना झालेली आहे. या बैठकीत सात देशातील विद्यापीठे उपस्थित होती. एम.बी.ए. पदवीसह विविध पदविकांचा समावेश असलेला राष्ट्रकुल व्यवस्थापन कार्यक्रम स्विकारावा असे या बैठकीत ठरेल. राष्ट्रकुल अध्ययन संस्थेद्वारे या अभ्यासक्रमांना मान्यता दिली जाईल आणि राष्ट्रकुलातील देशात मुक्त विद्यापीठाद्वारे हा अभ्यासक्रम उपलब्ध करून दिला जाईल. जेथे अशी विद्यापीठे नाहीत त्या देशामध्ये राष्ट्रकुल अध्ययन संस्था आणि जवळपासच्या संस्था संयुक्तपणे हे उपक्रम राबवतील आणि राष्ट्रकुल अध्ययन संस्था या अभ्यासक्रमांना मान्यता घेऊन विद्यार्थ्यांना प्रमाणपत्रे आणि पदव्या प्रदान करतील. भारतातील विद्यार्थ्यांना पाच ते सहा विद्यापीठांद्वारे दिल्या जाणा-या या राष्ट्रकुल अभ्यासक्रमातून निवड करता येईल आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थेने मान्यता दिलेली पदवी तयाला प्राप्त करता येईल.

या नेटवर्क शिक्षण पध्दतीमुळे शिक्षणाच्या क्षेत्रातील प्रत्येक घटकाची भूमिका बदलणार आहे. शिकणारा हा आजीवन अध्ययनकर्ता होणार आहे. हे शिक्षण त्याला अभ्यासकेंद्रातून, कामातून व दैनंदिन जीवनातून मिळणार आहे. धोकंपट्टी, प्रश्नावली यावर आधारलेली सध्याची अध्ययन पध्दती बदलून त्याजागी पृथक्करण, एकीकरण, दृशीकरण, संदेशवहन, सामुहिक काम आदिंवर आधारलेली पध्दती अस्तित्वात येईल. जीवनामध्ये किंवा दैनंदिन कामामध्ये भेडसावणा-या प्रश्नांची उकल करण्यासाठी स्वाध्यायीस आवश्यक ते ज्ञान मिळवावे लागेल. शिक्षकाची भूमिका अर्थातच बदलेल. विविध प्रकारची पार्श्वभूमी असणा-या स्वाध्यायींसाठी अध्यापकास विविध प्रकारची बहुमाध्यमी स्वयंअध्ययन कार्यक्रमाची आखणी करावी लागणार. असे शिक्षक कार्यक्रम विकसित करण्यासाठी विविध क्षेत्रांतील तज्ञता आवश्यक असेल. हे अभ्यासक्रम नेटवर्कद्वारे अध्ययनकर्त्यांना उपलब्ध होतील. हे कार्यक्रम योग्य व नाविन्यपूर्ण ठेवण्याची जबाबदारी शिक्षकांची असेल. शिक्षकांना सातत्याने विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानाचा विकास आणि त्यांचा प्रतिसाद याकडे लक्ष ठेवावे लागेल.

अध्ययन-अध्यापनातील पध्दती, जागा आणि अध्ययनाची माध्यमे तसेच अध्ययनाचे तंत्र यात झालेल्या प्रचंड बदलामुळे संस्थांची रचना आणि कार्य यातही मोठे बदल अपेक्षित आहेत. या बदलत्या काळात विद्यापीठ या संकल्पनेची नव्याने व्याख्या करण्याची गरज निर्माण झालेली आहे. युनेस्कोने प्रकाशित केलेल्या डेलाँस आयोगाच्या अहवालात म्हटले आहे की जागतिक स्तराचा विचार केला तर शिक्षणाचे चार खांब (Pillars of education) म्हणून पुढील गोष्टींचा समावेश करावा लागेल.

- १) माहितासाठी अध्ययन (Learning to know) : विविध क्षेत्रातील सर्वसाधारण ज्ञान मिळविणे व काही क्षेत्रांत खोलवर काम करण्यासाठी कौशल्य व ज्ञान मिळविणे. अध्ययन कौशल्ये शिकणे आणि त्यातून जीवनभर अध्ययन करून शिक्षणाचा फायदा मिळविणे.
- २) कृतीसाठी अध्ययन (Learning to do): विविध व्यावसायिक तंत्रे आणि कौशल्ये आत्मसात करून विविध परिस्थितीमध्ये आणि विविध गटांमध्ये काम करणे.
- ३) एकत्रित जगण्यासाठी अध्ययन (Learning to live together) : इतर व्यक्ती आणि संस्कृतींचा समजून घेऊन विविध आणि शांततेचा आदर करणे आणि संघर्ष व्यवस्थित हाताळणे.
- ४) अस्तित्वासाठी अध्ययन (Learning to be) : स्वतःचे व्यक्तीमत्त्व विकसित करणे, त्याचप्रमाणे स्वायत्तता, निर्णयक्षमता आणि व्यक्तिगत जबाबदारीच्या जाणीवेतून काम करणे.

स्वायत्त शिक्षण संस्थांचे निरंतर कर्तव्य म्हणजे निर्माण होणा-या गरजा लक्षात घेऊन शिक्षण पध्दतीत बदल करणे आणि शिक्षणक्रमांची नव्याने आखणी करणे हे होय. भविष्यातील नेटवर्क पध्दतीमध्ये अभ्यासक्रमांची आखणी अतिशय नवीन पध्दतीने करावी लागणार आहे. त्यात स्वाध्यायींच्या अध्ययन क्षमतांचाही विचार करावा लागणार आहे. विद्यापीठातील विद्याशाखांनी अशा गरजांची पूर्तता भविष्यकाळात केली पाहिजे. म्हणूनच जागतिकीकरणाच्या या वाटचालीत विद्यापीठीय पध्दतीला एका नाविन्यपूर्ण आणि दूरदृष्टी असलेल्या समर्थ नेतृत्वाची गरज आहे.

युरोपीय राष्ट्रांच्या (OECD) या संस्थेने एकविसाव्या शतकातील अध्ययनाची सहा मूलतत्त्वे सांगितली आहेत. शेवटी ती सहा मूल तत्त्वे मी येथे आपणास सादर करतो.

- १) २१ व्या शतकात शिक्षण घेणे हे मानवाच्या दैनंदिन कृतीचे अविभाज्य अंग असेल. (Learning in the 21st century will become the essential part of everyday human activity).
- २) २१ व्या शतकात ज्ञान सार्वत्रिक व वैश्विक होणे आवश्यक राहिल. (Access to learning in the 21st century will need to become as near universal as possible)
- ३) २१ व्या शतकात शैक्षणिक तंत्रज्ञान विद्यार्थ्यांच्या गरजेप्रमाणे लवचिक असेल. (Learning technologies in the 21st century will need to respond flexibly to learner needs)
- ४) २१ व्या शतकात ज्ञान पुरवणा-यांना ग्राहकांच्या बदलत्या गरजा लक्षात घेऊन नवीन वितरण मार्ग व तंत्र अवलंबावे लागतील. (Learning suppliers in the 21st century will need to adapt their ways to meet the changing demands of their clients and to maximize the potential of new delivery techniques)
- ५) २१ व्या शतकातील शैक्षणिक मूलसुविधा देण्याबाबत महत्त्वाची भूमिका घ्यावी लागेल. परंतु शासनाने शैक्षणिक कार्यक्रमावर नियंत्रण मात्र घालू नये. (Governments in the 21st century will need to play an active role in supporting the learning infrastructure, but should not attempt to control the learning agende)

आणि

६) २१ व्या शतकात शिक्षण घेणे हा एक सामुहिक उपक्रम असेल. (Learning in the 21st century will need to be a collaborative enterprise.)

उदयोन्मुख शिक्षण पध्दती आणि त्याचा साकल्याने विचार याबाबत मी जे बोललो ते येत्या दशकात प्रत्यक्षात अवतरणार आहे. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठासारख्या नवीन विद्यापीठाने ही आव्हाने स्विकारण्यासाठी सज्ज राहिले पाहिजे. येथील प्राध्यापक तरूण आणि उत्साही आणि म्हणूनच हे विद्यापीठ बदलत्या काळातील आव्हाने स्विकारू शकेल, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या शैक्षणिक सुधारणा आणि शैक्षणिक परिवर्तन घडवून आणण्यात सिंहाचा वाटा असेल अशी मी आशा व्यक्त करतो.

प्रिय स्नातक हो ! आपल्या शैक्षणिक यशाबाबत आणि उद्दीष्ट प्राप्तीबाबत मी आपल्याला शुभेच्छा देतो. कृपया लक्षात घ्या की, आपले बहुतांशी कृतीशील जीवन अत्यंत झपाट्याने बदलणा-या एकविसाव्या शतकात व्यतीत होणार आहे. भावी समाजाचे भवित्वय तुमच्याच हाती आहे. पदवी घेतली म्हणजे शिक्षण संपले अशी परिस्थिती आज राहिलेली नाही. आयुष्याच्या मार्गावर बदलती आव्हाने स्विकारत तुम्ही चालणार आहात. ही आव्हाने समर्थपणे पेलण्यासाठी तुम्हाला ज्ञान कृतीशील करणे आवश्यक आहे. तुमची प्रत्येक कृती ज्ञानाधिष्ठीत असावी अशी काळजी घ्या. “ज्ञान बनो कर्मशील कर्म ज्ञानवान” हा मंत्र आणि आजीवन शिक्षण घेणे हाच तुमचा धर्म राहिला पाहिजे. आपणा सर्वांना भवितव्यात उज्वल यश मिळो ही माझी शुभेच्छा.

माझे विचार व्यक्त करण्यासाठी दिलेल्या संधीबद्दल पुन्हा एकदा कुलगुरूंचे आणि त्यांच्या सहका-यांचे आभार मानतो आणि माझे भाषण संपवितो.